

► **Ο ιεράσιος Βότρης της Γης της Επαγγελίας κατά τη Βίβλο. Στους θρόνους των λαών της μεσαιωνικής Δύσης, Γη της Επαγγελίας και των αμπελώνων υπήρξε το Βυζάντιο, με πρωτεύουσα το Βίνμπουργκ και η Βίνλαντ στη Βόρεια Αμερική. Πίνακας του Νικολά Πουσσέν, Λεπιτομέρεια, Παρίσι, Μουσείο Λούβρου.**

Του **ΗΛΙΑ ΑΝΑΓΝΩΣΤΑΚΗ**

ΣΤΑ ΘΡΥΛΟΥΜΕΝΑ των λαών της Δυτικής Ευρώπης του Μεσαίωνα δύο ήταν οι χώρες της αμπελο-οινικής Επαγγελίας: η μυθική Βίνλαντ στο εσπέριο πέρας του Ατλαντικού και η Ρωμανία, η χώρα των Γραικών, με πρωτεύουσα το Βίνμπουργκ, πόλη του οίνου, της ευδαιμονίας, του πλούτου, την Κωνσταντινούπολη. Η χριστιανική αυτοκρατορία της Ανατολής με πρωτεύουσα την κατ' εξοχήν πόλη του Οίνου άρχιζε κατά εποχές από την Εδέμ του Ευφράτη και έφτανε ως τη Σαρδηνία και την Ισπανία. Συνεχίζει δε μέχρι περίπου και τον 12ο αι. να ελέγχει ή να επηρεάζει μεγάλο μέρος της Ανατολικής Ευρώπης και Μεσογείου. Η πρώιμη μυθολογία των ατλαντικών ανακαλύψεων και καταλήψεων, δεν έχει δεόντως προσεχθεί, ότι δανειζεται όλα τα στοιχεία της από την αφήγηση της κατάκτησης της Χαναάν, του ευδαιμονικού αμπελώνα της Βίβλου. Για πολλούς αιώνες γη της ευδαιμονίας, τρυφής και πλούτου, αποτελούσε για τους Δυτικούς η Ανατολική Μεσόγειος, όπου και γεωγραφικά τοποθετείται η βιβλική Χαναάν και Εδέμ. Πριν στραφούν λοιπόν στον κατακτητικό τρύγο του Ατλαντικού, οι Δυτικοί με τις Σταυροφορίες είχαν βίαια τρυγήσει τον αμπελώνα της Ρωμανίας και της Συρο-Παλαιστίνης.

Βυζαντινοί αμπελώνες και οίνοι

Η βυζαντινή αυτοκρατορία συχνότατα παρομοιάζεται και από τους ίδιους τους Βυζαντινούς με περιφραγμένο και προστατευμένο αμπελώνα, οι πιστοί της με κλήματα φυτεμένα από τον Θεό. Η πίστη και η αγάπη ανταμείβονται με βαρυφορτωμένα από σταφύλια κλήματα και με ποταμούς κρασιών. Τα καράβια δεν προλαβαίνουν να μεταφέρουν κρασιά και λάδια στην πρωτεύουσα της Εδέμ, στο Βίνμπουργκ-Βυζάντιο. Η όποια όμως

Ο Βάκχος στις παραμονές των Ανακαλύψεων

εκτροπή των πιστών επιφέρει την καταστροφή του αμπελώνα από τους εκθρούς και η Κωνσταντινούπολη μεταβάλλεται σε πατητήρι οργής του Θεού. Το Βυζάντιο ως τόπος πλήρης πότου, ως νέα Βαβυλών γίνεται τόπος τιμωρίας, όπου συνθλίβονται οι άνθρωποι σαν σταφύλια στον ληνό του θυμωμένου Θεού της χριστιανοεβραϊκής μυθολογίας. Δυο φορές οι Βυζαντινοί έζησαν την αποκαλυπτική αυτή τιμωρία, το 1204 και το 1453 με την πτώση της Πόλης τους στους Σταυροφόρους και Οθωμανούς.

Σε αυτήν λοιπόν την αυτοκρατορία των αμπελώνων η λατρεία του οίνου στη χριστιανική και λαϊκή της εκδοχή συνεχίζει μοναδικά την παράδοση του αρχαίου κόσμου. Όπως στην αρχαιότητα έτσι και τώρα τα κρασιά συνεχίζουν να ταξιδεύουν στον ίδιο οίνοπα

πόντο. Οι ελληνικές ποικιλίες, ο ελληνικός τρόπος καλλιέργειας και οινοποίησης θα περάσουν σε μια δεύτερη συμπληρωματική φάση, μετά την αρχαιότητα, στη Δύση από τους Βενετούς, Γενουάτες και Σταυροφόρους. Έτσι το Βυζάντιο συμμετέχει καταλυτικά στη δημιουργία του νέου ευρωπαϊκού χάρτη του οίνου πολύ πριν από την εποχή των Ανακαλύψεων και της Αναγέννησης. Συνεπώς ουδέν το αξιοπεριεργό που για τον αγγλοσαξωνικό κόσμο η βυζαντινή πρωτεύουσα καλείται Βίνμπουργκ. Κατά τον ίδιο τρόπο οι Βίκινγκς (γνωστότατες οι σχέσεις τους με τους Βυζαντινούς) έπλασαν γύρω στο 1000 τη Βίνλαντ, όταν όπως πιστεύεται,

Η συμβολή του ελληνικού κρασιού στον νέο ευρωπαϊκό χάρτη του οίνου πριν από την μεγάλη περιπέτεια του Ατλαντικού

► **Παράσταση εργασιών του τρύγου σε τοιχογραφία του 15ου αι. από το Τρέντο της Ιταλίας, της κατ' εσχάτην χώρας που δέχθηκε κατά την αρχαιότητα και ξανά στους βυζαντινούς χρόνους την ελληνική επίδραση στους τρόπους οινοποίησης (πηγή: H. Johnson, «The History of Wine», London 1989).**

ανακάλυψαν και ονόμασαν έτσι περιοχή της Β. Αμερικής, ως πλούσια γη, ως νέα βιβλική γη της Επαγγελίας.

Η αμπελο-οινική ιστορία της Μεσογείου ως τους χρόνους της Αναγέννησης, γνωρίζει τρεις κύριες φάσεις: τη φοινικική, την ελληνορωμαϊκή και τη βυζαντινή. Η βυζαντινή φάση αποτελεί ουσιαστικά τον κρίκο που συνδέει την αρχαία με τη νεότερη ευρωπαϊκή αμπελο-οινική παράδοση, καθώς θεωρείται ότι η δυτική Ευρώπη γνώρισε μια μακρά περίοδο που η οινική παράδοση είχε διακοπεί. Αντίθετα, όπως και σε άλλους τομείς, έτσι και στο κρασί, το Βυζάντιο διατήρησε και επιμελήθηκε την αρχαιότατη κληρονομιά της Ανατολής, την οποία η Δύση θα αρχίσει να γνωρίζει από τον 11ο αι. και εξής. Είναι μάλιστα απορίας άξιον πως χίλια βυζαντινά, κρίσιμα χρόνια της παγκόσμιας αμπελο-οινικής ιστορίας από τον 4ο ως τον 15ο αι. έχουν ελάχιστα μελετηθεί και κυριολεκτικά αγνοούνται στις διάφορες ιστορίες του κρασιού. Οι αναφορές στο Βυζάντιο είναι σπάνιες και αφορούν κυρίως τους υστεροβυζαντινούς χρόνους, όταν η Βενετία και η Γένοβα εμπλέκονται με τους Βυζαντινούς. Δύσκολα καταφαίνεται ότι οι δύο αυτές πόλεις, και όχι μόνον αυτές, ειδικά

στον αμπελο-οινικό τομέα οφείλουν πολλά στον μοναδικό βυζαντινό πολιτισμό του οίνου.

Επίδρασεις σε Ιταλία και Ιβηρική

Τα ελληνικά κρασιά των οποίων η φήμη και διάδοση μετά τον 13ο αι. οφείλεται κυρίως στις ιταλικές ναυτικές πόλεις είχαν μια λαμπρή ιστορία στα μεσοβυζαντινά χρόνια. Ονομαστότεροι πάντων έγιναν μέσα στον χρόνο οι δεσποτικοί οίνοι της Προποντίδας, τα κρασιά της Κύπρου και Κρήτης και κυρίως ο μονεμβάσιος. Τα λιμάνια δίνουν συνήθως τα ονόματά τους στα μεγάλα κρασιά που εξαγούν. Έτσι από το λιμάνι της Μονεμβασίας εξαγόταν ο φημισμένος ήδη στους Βυζαντινούς *μονεμβάσιος οίνος*, τον τύπο του οποίου θα μιμηθούν πρώτοι οι Βενετοί και ακολούθως πολλοί Δυτικοί. Ως *malvasia*, *malvoisie*, *malmsey* είτε προέρχεται από την Πελοπόννησο, την Κρήτη, Ιταλία ή Ισπανία θα κυριαρχήσει για αιώνες στην Ευρώπη. Επίσης τα μοςχάτα της Συροπαλαιστίνης, Κύπρου και Κρήτης θα κυριεύσουν ως κλήματα και κρασιά όλη τη Μεσόγειο και πολλά λεβαντινικά κλή-

ματα θα μεταφερθούν από τους Σταυροφόρους και τους Ιταλούς ναυτικούς και εμπόρους στη Δυτική Μεσόγειο. Η παλαιά φοινικική και ελληνική ιστορία επαναλαμβάνεται σχετικώς αντεστραμμένη. Αν κατά την αρχαιότητα Φοίνικες και Έλληνες ναυτικοί και άποικοι διέδωσαν την αμπελοκαλλιέργεια ως τον Ατλαντικό (την οποία στα χρόνια των Ανακαλύψεων θα διαδώσουν ακόμη πιο πέρα οι Ισπανοί και Πορτογάλοι), Σταυροφόροι και Ιταλοί έμποροι φτάνοντας στα βυζαντινά λιμάνια, έστειλαν ή έφερναν πίσω στις χώρες τους ποικιλίες αμπέλου και παραδόσεις οινοποίησης, όπως αυτές του μονεμβάσιου οίνου.

Η Ιταλία είναι γνωστό και διερευνημένο ότι ήδη από την αρχαιότητα είχε δεχθεί την ελληνική επίδραση στην αμπελοκαλλιέργεια, επίδραση που πιστεύεται ότι έφθανε από τη Μεγάλη Ελλάδα ως τις Άλπεις και βεβαίως σε όλη την νότια Γαλλία. Κατά τους Μέσους Χρόνους, εκτός από την αναμενόμενη επίδραση στην Νότια Ιταλία και σε όλη την Αδριατική, θύλακοι ελληνικού τρόπου οινοπαραγωγής θεωρούνται περιοχές της Λομβαρδίας, το Ολτρέπο, Παβέζε κ.ά. Οι Πιζάνοι κατά τον 11ο αι. θα μεταφράσουν προς ίδια χρήση το κεφάλαιο για την αμπελου-

γία των βυζαντινών *Γεωπονικών* και κατά τον 14ο αι. ο δικαστής Pietro de Crescentius σε έργο του αναφέρεται στον ελληνικό τρόπο αμπελουργίας και οινοποίησης. Σε πολλές περιοχές της Ιταλίας εισάγονται κλήματα για την παραγωγή *vino greco*, *moscato* και *μονεμβάσιου (malvasia)*. Η περιοχή του Βένετο και της Ιστρίας θεωρείται ότι δέχτηκαν έντονα τη βυζαντινή επίδραση και σχεδόν το σύνολο των καλών κρασιών γίνονταν με ημιξηραμένα σταφύλια κατά τον τρόπο των Greci. Πιστεύεται μάλιστα ότι τα κρασιά *Recioto*, *Amarone*, αποτελούν βενετικές προσαρμογές ή εκδοχές ελληνικών κρασιών που γνώρισαν οι Βενετοί στις κτήσεις τους, στα ελληνικά νησιά του Αιγαίου, στην Κύπρο και στην Κρήτη. Η μακραίωνη αυτή ελληνική επίδραση μπορεί να ανιχνευθεί και στα ονόματα ποικιλιών σταφυλιών και κρασιών, τα οποία ακολούθως πέρασαν στα ισπανικά, πορτογαλικά, γαλλικά και αγγλικά. Ελληνικής και μάλιστα βυζαντινής προελεύσεως μπορεί να θεωρηθούν κλήματα και οίνοι όπως: *aglianico*, *aleatico (liatico)*, *candia (candy)*, *greco, grecian*, *malvasia (malvoisie, mulmsey)*, *moscato (musca-tel, Muscadel)*, *Romania (romaney, rumney)*, *rotimo*, *vinsanto*.

Με τη σειρά τους οι Γενοβέζοι μετέφεραν μοςχάτα στη Λιγουρία, Νότια Γαλλία και νότια Ιβηρική. Κατά τον 14ο αι. από το πορτογαλικό λιμάνι Αζοία, νότια της Λισσαβώνας προέρχονταν τα φημισμένα μοςχάτα *Osoye*, πιθανότατα από λεβαντινικά κλήματα. Όπως οι Ιταλοί, έτσι και Ισπανοί θα εισάγουν κλήματα και τρόπους οινοποίησης από την ανατολική Μεσόγειο. Ποικιλίες σταφυλιών και κρασιά *greco, romanía* που μιμούνται τα ελληνικά, ανταγωνίζονται τα γνήσια που εμπορεύονται οι Βενετοί. Ο Καταλανός συγγραφέας Francesco Eixemeniis (1326-1409) από όλα τα κρασιά της εποχής του προτιμά τα γλυκά κρασιά της Κύπρου, της Κρήτης και της Μαγιόρκας. Μετά το 1420 πιστεύεται ότι Γενοβέζοι μετέφεραν κλήματα από την Κρήτη στη Μαδέρα και έτσι αρχίζει η ιστορία των περιζήτητων στους επόμενους αιώνες κρασιών του νησιού, *moscátων* και *μαλβαζιών*. Το ίδιο πράττουν και οι Ισπανοί στα Κανάρια Νησιά μετά το 1490. Θεωρείται μάλιστα ότι η μεγάλη ζήτηση στον 16ο αι. του *Canary sack*, αλλά και των άλλων γλυκών κρασιών της Ισπανίας (σίγουρα σχετιζόμενη με τις υπερατλαντικές ανακαλύψεις και κατακτήσεις), αν και δεν οφείλεται, τουλάχιστον μερικώς σχετίζεται και συμπίπτει με την Αλωση της Κωνσταντινούπολης και τη συνεχή προώθηση των Οθωμανών. Την ίδια εποχή που οι λαοί της Ιβηρικής ανοίγονται προς τον Ατλαντικό, Ισπανοί και Πορτογάλοι γίνονται οι δυναμικότεροι παραγωγοί γλυκών κρασιών, απαραίτητων για τα μεγάλα ταξίδια.

Ελληνικά κρασιά σε Αγγλία και Γαλλία

Οι Αγγλοι και οι Γάλλοι ουσιαστικά γνωρίζουν τα ελληνικά κρασιά κατά τις Σταυροφορίες και κυρίως κατά τον

14ο–16ο αι. από τους Βενετούς και Γενοואάτες. Οι Γάλλοι στις φραγκικές κτήσεις τους σε Κωνσταντινούπολη, Πελοπόννησο, Κύπρο και Συρία είχαν βέβαια άμεση επαφή με τις χώρες που παράγονταν τα μοσχάτα και τα δύο πιο φημισμένα κρασιά της Μεσογείου, η Μονοβασία (Malvoisie) και Κομανταρία (Commandaria). Το 1224 ο Henry d' Andeli θεωρεί το κρασί της Κύπρου το καλύτερο του κόσμου. Σε μακρύ ποίημά του αφηγείται πως ο βασιλιάς τη Γαλλίας καλεί έναν Αγγλο ιερέα ως κριτή να δοκιμάσει όλα τα κρασιά του βασιλείου και να αποφανθεί ποιο είναι αυτό που ταιριάζει σε έναν βασιλέα. Ανάμεσα σε 70 κρασιά ξεχωρίζει το κρασί της Κύπρου. Είναι τα χρόνια που τα κρασιά της Κύπρου παίρνουν μυθικές διαστάσεις στις αυλές της Δυτικής Ευρώπης. Προσπάθειες για μεταφορά και μεταφύτευση κρητικών και κυπριακών κλημάτων πρέπει να έγιναν και στη Γαλλία, όπως σε Ουγγαρία, Σικελία, Ιβηρική, Μαδέρα. Ως θρύλος διασώζεται η προσπάθεια του Γάλλου βασιλιά Φραγκίσκου Α' να φυτέψει χωρίς επιτυχία κυπριακά κλήματα στο Φοντενεμπλό. Η Κομανταρία μαζί με τη Μονοβασία θεωρούνται κρασιά αυτοκρατορικά, εξωτικά, δαιμονικά, μαγικά, μόνο για θεούς, εραστές, βασιλείς, άρχοντες. Ειδικά για την κυπριακή Κομανταρία ή Κομανταρία επικρατούσε η φήμη ότι ήταν επικίνδυνα θανατηφόρα γι' αυτόν που την έπινε άκρατη, χωρίς νερό. Στα 1344-45 Αγγλος επισκέπτης στην Κύπρο αναφέρει ότι είδε στην Αμμόχωστο πολλούς τάφους Αγγλων ιπποτών που είχαν πεθάνει πίνοντας ανέρωτο αυτό το φημισμένο κρασί που καίει τα σωθικά του πότη. Δεν είναι πιθανώς τυχαίο ότι στον Οθέλλο του ο Σαίξπηρ βάζει τον Κάσιο, αφού είχε μεθύσει με κυπριακό κρασί, να φωνάζει «ω, εσύ αόρατο πνεύμα του κρασιού, αν δε έχεις όνομα γνωστό, ας σε φωνάζουν δαίμονα»!

Βεβαίως το κυπριακό κρασί εξαγόταν στη Γαλλία και στη Βρετανία και όταν το 1352 έγινε στο Λονδίνο το φημισμένο «Συμπόσιο των Βασιλέων» η Κομανταρία προσφέρθηκε άφθονη στους βασιλιάδες της Ευρώπης Εδουάρδο Γ' της Αγγλίας, Δαβίδ της Σκωτίας, Ιωάννη Β' της Γαλλίας, Βάλντεμάρ της Δανίας και Πέτρο Α' της Κύπρου. Πάντως ως απαρχή της έντονης παρουσίας ελληνικών κρασιών στην Αγγλία μπορεί να θεωρηθεί η λήξη του εκατονταετούς πολέμου. Υπάρχουν κάποιες ενδιαφέρουσες συμπτώσεις που αξίζει να αναφερθούν. Όταν η Ιωάννα της Λορένης υποσχέθηκε στους στρατιώτες της ότι θα πουν κρασί μέσα στο Παρίσι, τούτο θεωρείται ότι συμβόλιζε την πίστη της στην οριστική εκδίωξη των Αγγλων. Οι Αγγλοι όντως εκδιώχθηκαν χάνοντας τη χώρα του κρασιού, τη Γασκωνία με το Μπορντώ και ο εκατονταετής πόλεμος τερματίστηκε την ίδια χρονιά που αλώθηκε η Πόλη, το 1453. Εκτοτε οι μεν Γάλλοι όντως έπιναν το κρασί τους στο Παρίσι, οι δε Αγγλοι αναγκάστηκαν να προσφύγουν, ξεχνώντας τα γαλλικά clarets, στα γλυκά ελληνικά και ισπανικά κρασιά. Η Βενετία μάλιστα μετά το πέρας του πολέμου έστειλε στον βασιλιά της Αγγλίας

▲ Από το λιμάνι της Μονεμβασιάς εξαγόταν ο φημισμένος ήδη στους Βυζαντινούς μονεμβασιώσιος οίνος, τον τύπο του οποίου θα μιμηθούν τον 14ο αι. πρώτα οι Βενετοί στην Κρήτη και ακολούθως Ισπανοί και Πορτογάλοι. Ως Malvasia ή malmsey θα κυριαρχήσει για αιώνες στην Ευρώπη και θα μεταφέρεται στα μεγάλα ταξίδια των Ανακαλύψεων. Αποψη της τουρκοκρατούμενης από το 1540 Μονεμβασιάς στον χάρτη του F. de Wit (Αθήνα, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη).

οκτώ βαρέλια με τα εκλεκτότερα κρασιά της. Πρόκειται για μια διπλωματική κίνηση που θεωρείται ως το πιο ευχάριστο «δόλωμα» καθώς στο εξής η κρητική Μαλβαζία θα κατακτήσει την αγγλική γούσπ. Οι Γάλλοι επανειλημμένως θα παρεμποδίζουν συλλαμβάνοντας τις βενετικές γαλέρες που μετέφεραν κρητικά κρασιά στην Αγγλία.

Στα χρόνια που θα ακολουθήσουν τα ελληνικά κρασιά και ιδιαίτερα τα κρητικά, γνωστά ως Candie wines, θα αποτελέσουν το βασικό είδος πολυτελείας της αυλής και της αριστοκρατίας, αλλά και το επίμαχο αντικείμενο στους εμπορικούς διακανονισμούς και τις ναυτικές συγκρούσεις Γάλλων, Αγγλων, Βενετών, Ισπανών και Πορτογάλων. Για παράδειγμα το 1472 Γάλλοι πειρατές συλλαμβάνουν στα στενά της Μάγκνης μια βενετική γαλέρα με 400 βαρέλια κρασί και το 1498 Πορτογάλοι ένα βενετσιάνικο σκάφος φορτωμένο με Candy wine. Το κρητικό κρασί Μαλβαζία θα χρησιμοποιηθεί στο πιο σπαρταριστό ανέκδοτο για δεινό οινόφιλο. Ο Δούκας George of Clarence, γνωστός για την αγάπη του στον μαλαβαζία, λέγεται ότι όταν καταδικάστηκε σε θάνατο για προδοσία στα 1478 και του δόθηκε η δυνατότητα να επιλέξει τον τρόπο της εκτέλεσής του, εκείνος διάλεξε να τον πνίξουν μέσα σε ένα βαρέλι μαλβαζία. Η αλήθεια είναι ότι εκτελέστηκε από τον αδελφό του βασιλιά Εδουάρδο τον Δ'. Ο Σαίξπηρ έναν αιώνα αργότερα μάς το θυμίζει στο έργο του Ριχάρδος ο Γ'.

Ο Βάκχος στην Αναγέννηση

Στις παραμονές λοιπόν των μεγάλων ανακαλύψεων τα ελληνικά κρασιά έχουν ήδη εδραιωθεί, με τη μέριμνα και την εμπορική δραστηριοποίηση

των Βενετών, στην συνείδηση και στις συνήθειες των ανθρώπων που θα ξεκινήσουν τη μεγάλη περιπέτεια του Ατλαντικού. Στο γύρισμα μάλιστα του αιώνα η ζωή και το έργο ενός λαμπρού εκπροσώπου του ελληνικού στρατιωτικού και ποιητικού πνεύματος, ενός τελευταίου Βυζαντινού, θα μπορούσε να συνοψίσει παραδειγματικά το πνεύμα των νέων χρόνων, της Αναγέννησης και των Ανακαλύψεων. Πρόκειται για τον Κωνσταντινουπολίτη Μιχαήλ Μάρουλλο Ταρχανειώτη (1453-1500). Γεννημένος πιθανότατα λίγους μήνες μετά την Αλωση της Κωνσταντινούπολης θα καταφύγει στην Ιταλία, όπου μετά τις σπουδές του θα ακολουθήσει την καριέρα των περιπλανώμενων στρατιωτών, προσφέροντας τις υπηρεσίες του στις αυλές της Ευρώπης. Εκτός από τα στρατιωτικά, θα υπηρετήσει με πάθος την ποίηση ιδιαίτερα κατά τη φλωρεντινή περίοδο της ζωής του. Οι Ύμνοι του γραμμένοι στα λατινικά θα θεωρηθούν ήδη από τους συγχρόνους του ως μια άνευ προηγουμένου προσφορά στην Αναγέννηση. Σε αυτούς ο Διόνυσος αναγεννάται και γίνεται ο κατ'εξοχήν θεός μιας νέας ειδωλολατρίας. Δίπλα στους ύμνους για τους άλλους Ολύμπιους θεούς, ο ύμνος στον Βάκχο

διαφέρει από ένα απροσδόκητο αίσθημα ζωής και βιαιότητας. Εξαιρείται η γονιμότητα του θεού του κρασιού, η μακρά νεότητα που ανανεώνει διαρκώς τον χρόνο, η ικανότητά του να τιθασει τα κύματα και τα ποτάμια και υμνείται ο Ωκεανός ως πατέρα του κόσμου. Ο Ατλαντικός Ωκεανός μόλις είχε τιθασει... Και στην καρδιά της Αναγέννησης και ενός νέου ωκεάνιου κόσμου ο Διόνυσος, ο Έλληνας θεός του κρασιού, και ένας τελευταίος Βυζαντινός...

Βιβλιογραφία:

Αναγνωστάκης Ηλίας, «Οίνος ο Βυζαντινός. Η άμπελος και ο οίνος στη βυζαντινή ποίηση και νημογραφία», τόμ. Β1, Β2 στο «Ο Οίνος στην Ποίηση», έκδ. Ιδρύματος Φανή Μπουτάρη, Αθήνα 1995. -

Johnson H., «The Story of Wine», London 1989.

Κουράκου-Δραγώνα Στανρούλα κ.ά., «Ο σαντορίνη της Σαντορίνης», έκδ. Ιδρύματος Φανή Μπουτάρη, Αθήνα 1994

Λογοθέτης Βασίλειος, «Συμβολή της αμπέλου και του οίνου εις τον πολιτισμόν της Ελλάδος και της Ανατολικής Μεσογείου», Θεσσαλονίκη 1975.